

מבוא

אסופת מאמרים זו דנה בהיבטים שונים הקשורים לעופות שנזכרו במקורות ישראל. עיקר הספר יוקדש לעניינים הקשורים בכשרותם של העופות, בראש ובראשונה לאור ספרות ההלכה לדורותיה. מלבד זאת ביקשנו לבחון תחום זה מנקודת מבט היסטורית, חברתית ותרבותית. רתימת המחקר המדעי לזווית ראייה אמונית, מסייעת רבות לביאור סוגיות הלכתיות הקשורות לכשרותם של בעלי החיים; זיהויים, בחינת אסכולות פרשניות ופסיקתיות ודרכי השפעתן, העברתן של מסורות בין קהילות ישראל או לחילופין, התנוונותן והשתכחותן, ועוד. מחקר תורני הבוחן את המקורות גם על פי רקעם ההיסטורי והתרבותי, אינו מאפשר רק הבנה מלאה ונכונה יותר של הפסיקה ההלכתית, אלא עשוי לתרום לדיון בענייני הלכה שעומדים בהווה ובעתיד, בפני פוסקי הדור ואולי אף לסייע לבחון מחדש סוגיות אחדות.

עם עקירת עם ישראל מארצו ופיזורו בכל קצוות תבל, התנתקו להן 'מסורות' רבות; מסורת הלשון והדיבור, מסורת זיהוי שמות המונחים הנזכרים במקורות הארץ-ישראליים ומסורת כשרותם של בעלי חיים טהורים רבים. היה זה תהליך ארוך וממושך שהתחיל מן הסתם כבר בתקופת המקרא; בפילוג הממלכה המאוחדת, גלות ממלכת ישראל, חורבן בית ראשון, ולבסוף חורבן בית המקדש השני ותוצאותיו הקשות של מרד בר-כוכבא, שחוללו את השבר הלאומי והרוחני הגדול והממושך ביותר שפקד את העם היהודי. על רקע תהליך זה, ברור מדוע סוגיית כשרותם של העופות, המיוסדת על ה'מסורת', הינה סבוכה ומורכבת. הבסיס הראשוני לדיון בעניין הכשרות הם דברי התורה, שהתירה לאכול בעלי-חיים מסוימים על פי סימני טהרה (ויקרא יא; דברים יד) ואת כל העופות, לבד מכ"ד מינים טמאים. עם הזמן אבדה מסורת זיהוי של מרבית העופות הנזכרים בתורה, ועל פי נוסח המשנה היו אלה חכמים שקבעו את הסימנים לבחינת טהרתם של העופות (משנה, חולין ג, ו). על בסיס זה דנים האמוראים בתלמוד בעניין כשרותם של בעלי חיים שונים ואגב כך עולה, שכבר בתקופת המשנה והתלמוד לא היתה בידי חז"ל הלכה פסוקה וסימני טהרה

המוסכמים על הכל. כך למשל היו שאכלו את הזרזיר מפני שיש לו זפק, והיו שאכלו סנונית לבנה מפני שקורבנה נקלף (תוספתא חולין ג כג; בבלי, שם, סב ע"א).

כבר בתקופת הראשונים נודעו כמה שיטות הלכתיות לקביעת כשרותם של העופות הטהורים (רש"י, ר"ת ור' משה בן יוסף [רמב"י], ראו למשל, בעל המאור לחולין סא ע"א), ומנקודת ראות היסטורית אפשר לציין שתיים עיקריות: האחת, שיטת רש"י והרא"ש המייצגים את גישת פוסקי צרפת ואשכנז, והאחרת, שיטת הרמב"ם ורמב"י המייצגים את גישת מקצת הגאונים, חכמי ספרד וצפון אפריקה. בשדה הפרשנות היהודית היו שתי אסכולות עיקריות, שבאו לידי ביטוי בשתי דמויות מרכזיות; רס"ג ורש"י. מציאות זו השתמרה פחות או יותר לאורך כל תקופת הראשונים. גירוש היהודים מחצי האי האיברי ונדידתם לארצות אירופה ולארצות האימפריה העות'מאנית החלו לשנות את התמונה הזו שינוי משמעותי. השפעתו הפרשנית של רס"ג פחתה וה'אסכולה הספרדית' ההלכתית נסדקה והייתה פתוחה יותר להשפעות של יהדות אשכנז. עם התפשטותה של פסיקת השולחן ערוך, שמיזג בין חלק משיטות הפסיקה ההלכתיות שמנינו לעיל, ובמקרה של כשרות העוף אימץ את הגישה המחמירה, המחייבת רק 'מסורת' – הלכה והתחזקה עם הזמן השפעתה של ה'אסכולה האשכנזית'. למרות זאת, בשל התפוזרת העצומה והמגוונת של היהודים, עדיין נהגו זה לצד זה בכל תפוצות ישראל, לעתים באותו מרחב גיאוגרפי, כללי פסיקה, מנהגים ומסורות שונים זה מזה.

תהליך איבודן של המסורות השונות ותהליך קבלת השיטה המחמירה היו איטיים ונמשכו מאות שנים. אולם ביובל השנים האחרונות הואצו תהליכים אלה במידה קיצונית. חברו לכך כמה גורמים ובהם המעבר לשחיטה תעשייתית מרוכזת, חוקי הגנת הטבע, שינוי מנטאלי ביחס למאכלים שונים (למשל בעניין אכילת הארבה וציפורי שיר קטנות) וגורמים אחרים שעליהם נדון בהרחבה בספר. אולם מעבר לזה, תרמו לכך התהליכים שהתחוללו בארץ לאחר הקמת מדינת ישראל וגל העלייה שהגיע אחריה. זכינו שמכל תפוצות הארץ הסתופפו יחדיו בני גלויות רבות המשמרות אוצר יקר של מסורות עתיקות. תהליך 'כור ההיתוך' לא פסח גם על עולם ההלכה; וכך, פעילות דינמית וסבילה וצירוף של השפעות הדדיות – גרמו לטשטוש ולהיעלמות של מסורות רבות. לא כך היה הדבר בעבר: ריחוק מרכזי התורה אלו מאלו, השפעות תרבותיות וחברתיות של הסביבה הנוכרית ונדידת היהודים בגולה יצרו עולם בעל פסיקה מגוונת, שבו כל עדה וקהילה משמרת את מנהגיה הייחודיים. לעומת זאת, בימינו, קיימת מגמה של האחדה (שיש בה גם צדדים חיוביים) הדוחקת מסורות ושיטות פסיקה של עדות מיעוט. כך למשל, למרות ששיטת הרמב"ם נהגת כיום כפסיקה הלכתית יחידה ומחייבת רק בידי מיעוט יחסי (בעיקר אצל חלק מיהודי תימן), דומה שעדיין רבה חשיבותה לכלל ישראל ויש להעניק לה צידוק ואווירה הלכתית תומכת. מסתבר שדווקא שיטה זו עשויה לפתור בעיות רבות, כמו בעניין כשרות תרנגול ההודו, שאין לו מסורת עתיקה.

לנוכח תהליכים אלה נמצאות עתה בסכנת הכחדה מסורות של בעלי חיים כשרים, שעדיין יש עליהם מסורת כשרות מהימנה, משום שלמרבית הצער רוב המסורות לא תועדו בכתב, והן נשארו בבחינת תורה שבעל-פה. רק בדור האחרון התעוררה המודעות לשימור המסורות, אם כי מה שנעשה עד כה הוא מאוחר מדי ומועט שאינו מחזיק את המרובה. ויזכרו בכך לטובה הרב ד"ר י"מ לוינגר, הרב א' בן-דוד וחברי ד"ר ארי זיבוטספקי, ד"ר ארי גרינספן ועוד רבים אחרים שתרמו בעבודותיהם לשימור המסורת. מאחר שהאנשים הנוהגים מסורת בלתי כתובה הם מבוגרים מאוד, חובה עלינו לתעד בהקדם ובצורה הטובה ביותר את המסורת שבידם. גורם הזמן הוא קריטי, וכבר עתה אני יכול להעיד, שכמחצית מהמידענים (אינפורמנטים) הרבים שמסרו לי עדויות על מסורת כשרות הארבה, במחקר שערכתי בין השנים תשנ"ח-תשנ"ט, כבר אינם בין החיים או שאינם מסוגלים כבר לתת עדות.

בכדי שגביית המסורת שעדיין נשמרה תהיה שיטתית, מהימנה וקבילה גם לדורות הבאים (בהתאם לקריטריונים שונים, ראו המעין מ"ג, תשס"ג, עמ' 36-40) אין להותירה בידי בודדים. מדובר כאן בצו השעה, משימה לאומית שרק גוף מוסמך, בעל אמצעים, ובשיתוף גופי הכשרות החשובים, יכול לבצעה. לצורך זה יש להקים לאלתר חוליות שימור, שיעברו הכשרה מתאימה. חוליות אלה יערכו סקר של מסורות ותיעודן ברחבי כל קהילות ישראל, בארץ ובעולם, ויהיו מצויידים באמצעים המתאימים. זהו האתגר העומד בפנינו והוויתור עליו יהיה כבייה לדורות. תיעוד המסורות אמור לשמש תשתית ראייתית נרחבת לפוסקי הדור בבואם לדון ולהכריע בכשרותם של בעלי חיים. לצערנו, עד כה שום גורם לא נטל עליו את המשימה הזו, ומאמצינו לעניין אותם בכך נענו בהתחמקות, וכל האמרות הגבוהות על חשיבות שמירת מסורת נשמעות לפעמים כדיבור התוכי וכפצפון הזרזיר. ובינתיים, בשל צוק העתים, השתדלתי להביא בפני הקורא את מרב המידע והמסורות שהצלחתי ללקט בכוחותי הדלים בעניין העופות הכשרים. לא נעלם ממני כמובן, שלא כל המסורות שהובאו בספר הן באותה איכות; לא תמיד היה אפשר לתעדם בהקלטה ובאופן חזותי. סברתי כי מוטב שיונצחו כך מאשר ייעלמו לגמרי לתהום הנשייה, בשל החשש כי בתוך שנים ספורות ייהפך מחקר דינמי זה למחקר היסטורי תיאורטי שיסתמך רק על עדויות מן העבר.

מעבר לחשיבות תיעודה של המסורת, עומדת גם סוגיה מורכבת יותר והיא שימורה הפעיל של המסורת במציאות הרווחת היום בארץ-ישראל. מקצת העדויות משקפות מסורת ותרבות של עולם הולך ונעלם, זר ורחוק מהמוסכמות המקובלות בחברה המערבית, בשל שינוי תנאי הקיום הכלכלי והשינויים התרבותיים והמנטאליים. אבותינו חיו בצניעות וניצלו כל מאכל זמין כשר שהתורה התירה. כך למשל, אכילת בני יונה ודרורים היו חלק מקובל (לכתחילה) בתפריט המזון של כל קהילות ישראל ואף נחשבו למאכל תאוה. היום ב"ה אנו חיים בתנאי שפע, אך האם בשל כך פטורים אנו מלשמור על מסורת אכילת דרורים רק

משום שאיננו נוהגים עתה לאכול בעלי חיים קטנים? האם רשאים אנו להחליט מטעמים גסטרונומיים וריחוק אסתטי, שאין בהם שיקוליים הלכתיים עניינים, מה ראוי לאכול ומה אינו ראוי למאכל ונחשב בבחינת מיאוס? מי מחליט מהי "טעמה של הלכה"?

כידוע, מכות ארבה תכופות פקדו את המזרח התיכון בכל שנות ההיסטוריה האנושית (עד שנות החמישים של המאה העשרים) והסבו נזקים אדירים ליבול הארץ, גרמו רעב גדול ולעתים אף לתמותה. פעמים שדווקא אכילת הארבה, אויבו של האדם, הצילה אותו מכליה, ולהלכה נפסק שיש לברך עליו, אף שיש בו קללה (משנה, ברכות ו, ג). זאת ועוד, בקהילות צפון אפריקה ותימן, המשקפות את נורמות התרבויות הקדומות, נחשב הארבה כמאכל שעולה על שולחן מלכים.

ביובל השנים האחרון נעלם גורם זה כמכת טבע שכחה מאזורנו, הודות להדברה יעילה שהושגה באמצעות שיתוף פעולה בינלאומי. האם מובטח לנו שנפטרנו לחלוטין מעונשה של מכת הארבה? הזמן יוכיח. לצערנו, ישנן הרבה מחלות ומגיפות שהאדם המודרני ביהירותו סבר שהוא מיגר לגמרי והנה הן שבות וחוזרות.

הלכה אינה נקבעת רק על פי מציאות ונורמות עכשוויות, אלא יש לראות את התורה כפרספקטיבה היסטורית, מאז ניתנה בסיני ועד סוף כל הדורות. כוח רב ניתן בידי פוסקי כל דור ודור להכריע ולהשפיע על ההווה (בבלי, ר"ה כה ע"ב), בלי לחוש ולחשוש שמא אינם ראויים להכריע בסוגיה זו. על דורנו אפוא מוטלת החובה לשמר את המסורת, ולא לחסום בפני דור העתיד את האפשרות להכריע אם לאכול עוף כשר מסוים או לא. זאת ועוד, על פוסקי הדור מוטלת אחריות כבדה בכואם לפסוק באשר לכשרותם של עופות; פסיקה לחומרא יתירה עלולה להשכיח מסורות מדורי דורות ועלולה לייצור עם הזמן יחס של זלזול וביטול כלפי כל מי שנוהג אחרת על פי המסורת שבידו מפי רבותיו ונמצאנו מוציאים לעז על אבותינו.

בדורות האחרונים היו פוסקים בודדים שהחמירו ודרשו קריטריון של מסורת פעילה גם על בהמות וחיות, בעוד שבקרב הפוסקים הראשונים והאחרונים (ובכללם בעל השו"ע והרמ"א) לא מצאנו דרישה זו. ואם כן לכאורה, יש לאפשר עצמאות של פסיקה הלכתית ומנהגית לכל עדה ועדה כפי שמסורה להם אבותיהם; מדוע לא יתאפשר לכל עדה לאכול את בעלי החיים המותרים לה על פי מסורתה, ובקבלת הכשר משובח למהדרין גם לבעלי מסורת מצומצמת? מדוע נמנע את החלת העיקרון של העברת מסורת מקהילה שיש לה מסורת, לקהילה שאין לה מסורת של איסור? זאת ועוד, התורה ציוותה עלינו להבדיל בין הטמא לטהור, ואם במקום שניתן להגדיר מיהו טמא ומיהו טהור, נאסור באופן מוחלט מין שעל פי חלק מהמסורות הינו טהור, נמצאנו גורמים ח"ו להשכחת התורה ומצוותיה.

השאלות שהעלנו כאן נובעות ממציאות הקיימת בימינו. לא אכחד, כי בין השיטין באתי כאן להגן על תורת ראשונים, על מסורת אבותי בני תימן, ששימרו מתוך יראת שמים מופלגת, בנאמנות ובדקדקנות את מצוות התורה ועשו זאת מתוך פשטות הליכות וענווה

גדולה. בצניעותם ובתמימותם הרבה לא ראו בני תימן חשיבות ולא מצאו כוח להגן על מסורותיהם. וגם כאשר התבקשו לתעד את הדברים לא תמיד הבינו את גודל השעה, וכאשר ניאיתו לספר לדור אחרון נילוו לכך מבטי תמיהה, שהרי מדובר בדבר פשוט וידוע, וכי מדוע מוטל עליהם להסביר ולהוכיח שארבה, הדרור, הצבי או היעל טהורים, שהרי הדברים כתובים בתורה ומסורת להם על כך מדורות? ומנגד, רבים מעדות אחרות לא תמיד נטו להעריך את מסורתם והתייחסו, למשל לאכילת הארבה הכשר, כעניין פולקלוריסטי גרידא. שתיקתם וענוותנותם של בני תימן, לעתים מתוך רגשי נחיתות לא מוצדקים, התפרשה כאילו אין למסורתם משקל סגולי גבוה בשיח ההלכתי בארץ, ולצדדי, רבים מיוצאי גלות תימן שותפים לתהליך זה, מתבטלים בפני אחרים, ומבטלים את מסורתם העתיקה המיוסדת על הררי קודש, במקום לבצרה בגאון. מגמה זו מצאתי גם בקרב מרואיינים מעדות אחרות שמהם גביתי עדויות על המסורת; גם על מסורות עתיקות שהיו בידי חלק מיהודי אשכנז וצפון אפריקה עובר תהליך דומה המשכיח אותן, למרות שרשרת המסורת המפוארת עליה הם נשענים.

בעיית שימור המסורת אינה נחלתם של עדות מסוימות, אלא של כל קהילות ישראל באשר הן. ער ללחץ החברתי הקשה ולשינויים השונים שהזמן גרמן ביקשתי בספר מחקר זה לעורר ולהגביר את המודעות לחשיבות המסורת. כספר מחקרי, אין הוא מתיימר לפסוק הלכה, המסורה למורי ההלכה, אלא רק להציג מידע, בתקווה שיוכל להשפיע בשיח הלימודי ואולי אף המעשי. אני קורא לקהל הקוראים לשלוח את תגובותיהם והערותיהם ואי"ה נזכה לתקן את הטעויות ולעדכן את המהדורה הנוכחית. כאן המקום להעיר, שכמחצית מהמאמרים שהובאו בקובץ זה פורסמו בעבר בכמות שונות (ראו רשימה בסוף הספר) ולכן קיים לעיתים חוסר אחידות באופן עריכתם וכן חזרות של עניינים אחדים. יחד עם זאת, רוב המאמרים עברו עריכה מחדש, והוכנסו בהם תיקונים ותוספות, לעתים רבי-משמעות. כך שלפי שעה, יש לראות במאמרים שבקובץ הזה את הנוסח המעודכן ואין להסתמך על הגרסאות הקודמות. כמו כן מופיע בספר זה לראשונה תמצית ממחקרו החשוב של ידידי, מר ירון סרי על מסורת זיהוי העופות הטמאים של רב סעדיה גאון, שהייתה מקובלת בכל תפוצות ישראל במזרח, ספרד וצפון אפריקה בימי הביניים. הכרת מסורת זו ורקעה בוודאי יתרמו רבות למחקר זיהוי שמות בעלי החיים שבמקורות ישראל.

לכסוף ברצוני להודות לרבים מקרב ידידי, מכרי ובני משפחתי אשר היו שותפים לדרך שימור המסורת, ובהם גיסי הרב דוד דודקביץ, הרב חננאל סרי, ד"ר ארי גרינספן ורבים אחרים. במיוחד ברצוני לציין את ידידי הרב ד"ר ארי זיבוטספקי, שמאו עלה לארץ-ישראל לא פסק ממלאכת הקודש של מחקר שימור המסורת ועיסוק בתורת ישראל. תודות לצבי ורחל שפיגלמן ולבעז חקלאי על עריכת ההגהה לקובץ זה. אחרונים חביבים בני משפחתי, רעייתי תמר וששת ילדי שמלווים אותי ותומכים בי בכל מחקרי בכל עת.